

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی

**تصحیح و شرح مشکلات منظومه شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی
و تحقیق در احوال و آثار وی**

استاد راهنما
دکتر ابوالقاسم رادفر

استادان مشاور
دکتر زهرا پارساپور
دکتر زهرا حیاتی

پژوهشگر
محسن باغبانی

اسفندماه ۱۳۹۹

برگه ارزیابی و اصالت پایان‌نامه

این پژوهش مرهون آموزش‌ها، راهنمایی‌ها، حمایت‌ها، همکاری‌ها و همراهی گرامیانی است که همواره از سر مهر یاری‌رسان بوده‌اند

استاد راهنما و استادان مشاور گرامی‌ام:

جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر، خانم دکتر زهرا پارساپور، و خانم دکتر زهرا حیاتی

استادانم:

دکتر فرزانه فرحزاد، دکتر کورش صفوی، دکتر تقی پورنامداریان، دکتر اسماعیل تاجبخش، دکتر فریدون جنیدی، دکتر محمدرضا شمس اردکانی، دکتر محمدباقر مینایی، و آیت الله علی ربانی‌نژاد

دوستان و همکاران و سروران ارجمندم:

دکتر محمود فتوحی، دکتر حسین متقی، دکتر بهروز ایمانی، استاد محمدحسین مرعشی، دکتر امید سروری، دکتر محمدحسن سمسار، سرکار خانم نسرین مرجانی، سرکار خانم فاطمه سرائیان، سرکار خانم اکرم علی‌بابایی، دکتر امیر منصوری، دکتر مجتبی مجرد، دکتر رضا شکراللهی، دکتر محمد منصور طباطبائی، دکتر سعید شفیعیون، دکتر محمد جانباز، دکتر هیوا حسن‌پور، دکتر یوسف اسفندیار، دکتر فرخ حاجی‌علی، دکتر محمدحسن حبیبی، دکتر مصطفی باغبانی، دکتر ابوالحسن سلیمانی، دکتر لیلا عبدی خجسته، دکتر مریم خیاط کاشانی، دکتر آزاده پوده، دکتر مهدی رحیم‌پور، دکتر تولی صفری، دکتر معصومه طالبی، استاد اسماعیل ناظم، استاد کامران محلوجی کرمانشاهی، استاد سروش نبوی، استاد حسن کمار، استاد سمانه محمدی، دانش آذرگین، احسان انصاری، سینا قیطانی، حمید بداغی، میترا اسدی، فرزانه زارع، فاطمه زارع، و دکتر مهدیه اسدی.

نیز: دکتر محمد شمیم ارشاد اعظمی و دکتر عقیل جعفری و دکتر حامد آهن (از هند و پاکستان)

از همه ایشان بیشمار سپاسگزارم.

به دیدگان به خاک خفته پدر و گیسوان به خاک رفته مادرم
و برای فرزندانم:
علی و فاطمه

چکیده

امیر خسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ ق) شاعر، عارف، موسیقی‌دان، و تاریخ‌نگار بزرگ هندوستان است که از چهره‌های شاخص در تاریخ فرهنگی شبه‌قاره به شمار می‌آید. او در طریقت مرید شیخ نظام الدین اولیا از بزرگ‌ترین صوفیان عصر خود بوده است. خسرو هم به فارسی و هم به زبان هندی شعر سروده و در بسیاری از سبک‌های شعر فارسی طبع‌آزمایی کرده و در قالب‌های مختلفی از جمله غزل، مثنوی، قصیده، رباعی، دوبیتی، و ترکیب‌بند شعر سروده است. او در غزل پیرو سعدی و در مثنوی پیرو نظامی گنجوی بوده و نخستین کسی است که نظیره‌ای برای خمسه نظامی ساخته است. نقش او در گسترش خمسه‌سرایی و پیشرفت غزل چشمگیر است. خمسه او که در عرض سه سال (۶۹۸-۷۰۱ ق) سروده شده شامل منظومه‌های مطلع الانوار، شیرین و خسرو، مجنون و لیلی، آیین اسکندری، و هشت بهشت است. رساله حاضر ضمن معرفی کهن‌ترین دستنویس تازه‌یاب خمسه متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی و قدیمی‌ترین تصحیح خمسه در ایران که محمد وثوق آشتیانی آن را به انجام رسانده و نسخه آن در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود، به تصحیح انتقادی منظومه شیرین و خسرو پرداخته و شرحی مبسوط از زندگی و آثار امیر خسرو بر اساس منابع تاریخی معتبر ارائه داده و برخی ابیات مشکل منظومه را نیز با تکیه بر دیگر آثار شاعر توضیح داده است. برای انجام این تصحیح حدود ۱۳۰ نسخه خطی از منظومه شیرین و خسرو از ۱۴ کشور مختلف جهان گردآوری شده است. این نسخه‌ها که در خلال سال‌های ۷۵۵ ق تا ۱۳۱۳ ق کتابت شده‌اند، پس از مقایسه متن آن‌ها در ۵ تبار مختلف دسته‌بندی شده‌اند. کار تصحیح متن به روش التقاطی بر اساس نسخه‌هایی که تا ۱۰۰ سال پس از وفات شاعر کتابت شده‌اند انجام پذیرفته است. در تصحیح و شرح ابیات از شیوه استدلالی و روش استنادی-استشهادی بهره برده شده و بدین منظور پیکره‌ای از مجموعه آثار امیر خسرو و نظامی گنجوی با قابلیت جستجو فراهم گردیده است. در شرح حال و آثار امیر خسرو پس از شناسایی منابع کهنی که مرجع تذکره‌ها و نوشته‌های بعدی درباره این شخصیت بوده، اطلاعات قطعی موجود از زندگی امیر خسرو در چند بخش گرد آمده و به برخی اشتباهات موجود در آثار مشابه نیز اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها

امیر خسرو دهلوی، شیرین و خسرو، تصحیح انتقادی، کهن‌ترین دستنویس خمسه امیر خسرو

فهرست

پیشگفتار.....	۱
فصل اول. کلیات طرح تحقیق.....	۳
۱-۱. مسئله پژوهش.....	۵
۲-۱. موضوع پژوهش.....	۵
۳-۱. روش پژوهش.....	۶
۴-۱. قلمرو پژوهش.....	۶
۵-۱. اهمیت پژوهش.....	۶
۶-۱. اهداف پژوهش.....	۷
۷-۱. کاربردهای پژوهش.....	۷
۸-۱. نوع پژوهش.....	۷
۹-۱. پرسش‌های پژوهش.....	۷
۱۰-۱. فرضیه‌های پژوهش.....	۸
۱۱-۱. ارزیابی فرضیه‌ها.....	۸
۱۲-۱. روش جمع‌آوری اطلاعات.....	۹
۱۳-۱. مراحل پژوهش و نگارش رساله.....	۹
۱۴-۱. محدودیت‌ها، مشکلات و موانع پژوهش.....	۱۱
۱۵-۱. پیشنهادهایی برای تداوم پژوهش.....	۱۲
فصل دوم. روش‌شناسی پژوهش‌های تاریخی و تاریخ زندگی و احوال امیر خسرو.....	۱۵
۱-۲. روش‌شناسی پژوهش‌های تاریخی.....	۱۷
۲-۲. بررسی منابع شرح حال امیر خسرو دهلوی.....	۲۰
۳-۲. سالشمار تاریخی رویدادهای مهم قرن‌های شش تا هشت هجری.....	۲۵
۴-۲. مختصری در باب ولادت، وفات، و خاندان امیر خسرو.....	۴۱
۵-۲. امیر خسرو در دربار.....	۶۰
۱-۵-۲. سلطان غیاث‌الدین بلبن.....	۶۲
۲-۵-۲. علاء‌الدین کشلیخان، مشهور به ملک چهجو.....	۶۴
۳-۵-۲. بغرا خان.....	۶۸
۴-۵-۲. ملک محمد قآن، خان ملتان.....	۷۲

۸۳	۵-۵-۲. در اسارت مغولان.....
۸۹	۶-۵-۲. سلطان معز الدین کیقباد.....
۹۳	۷-۵-۲. سلطان شمس الدین.....
۹۹	۸-۵-۲. شایسته خان، سلطان جلال الدین فیروز شاه خلجی.....
۱۰۶	۹-۵-۲. علاءالدین محمد خلجی.....
۱۱۶	۱۰-۵-۲. سلطان شهاب الدین خلجی.....
۱۱۷	۱۱-۵-۲. قطب الدین مبارک شاه خلجی.....
۱۳۲	۱۲-۵-۲. ناصرالدین خسرو خان.....
۱۳۴	۱۳-۵-۲. غازی ملک، غیاث الدین تغلق شاه.....
۱۳۶	۱۴-۵-۲. سلطان محمد تغلق.....
۱۳۷	نتایج چند نکته در پاسخ چند سؤال.....
۱۴۵	۶-۲. امیر خسرو صوفی.....
۱۵۲	۷-۲. امیر خسرو موسیقیدان.....
۱۵۵	۱-۷-۲. امیر خسرو در نسخه‌ای تازه‌یاب از یک رساله موسیقی.....
۱۵۷	۲-۷-۲. رساله در مصطلحات موسیقی.....
۱۶۵	فصل سوم. پیشینه پژوهش‌های خسروشناسی و آثار امیر خسرو.....
۱۶۷	۱-۳. پیشینه پژوهش‌های خسروشناسی و نشر آثار امیر خسرو.....
۱۶۷	۱-۱-۳. خسرو شناسی در شبه‌قاره هند.....
۱۷۵	۲-۱-۳. خسروشناسی در مجارستان.....
۱۷۷	۳-۱-۳. خسروشناسی در شوروی سابق.....
۱۸۱	۴-۱-۳. خسروشناسی در افغانستان.....
۱۸۳	۵-۱-۳. خسروشناسی در ایران.....
۱۹۰	۲-۳. آثار امیر خسرو دهلوی.....
۱۹۰	۱-۲-۳. آثار منظوم.....
۱۹۰	۱-۱-۲-۳. دیوان‌ها.....
۱۹۱	۲-۱-۲-۳. مثنوی‌ها (مثنوی‌های تاریخی و مثنوی‌های خمسه).....
۲۰۰	۲-۲-۳. آثار منثور.....
۲۰۶	۳-۲-۳. آثار منسوب.....
۲۱۰	۳-۳. شعر و سبک امیر خسرو.....
۲۱۶	۴-۳. امیر خسرو و نظامی.....
۲۲۴	۵-۳. امیر خسرو و خمسه‌سرایی.....
۲۳۹	فصل چهارم. روش تصحیح، معرفی نسخه‌ها، و متن انتقادی منظومه.....
۲۴۱	۱-۴. روش‌شناسی تصحیح متون خطی.....
۲۴۱	۱-۱-۴. تعریف نسخه خطی.....
۲۴۲	۲-۱-۴. تعریف نسخه‌شناسی یا کودیکولوژی.....
۲۴۳	۳-۱-۴. تعریف نقد متنی یا تصحیح.....
۲۴۴	۴-۱-۴. اسباب اربعه دانش تصحیح متن.....
۲۴۸	۲-۴. درباره شیوه و روش تصحیح منظومه شیرین و خسرو.....
۲۴۸	۱-۲-۴. نحوه دسته‌بندی و گزینش اختلافات نسخه‌بدل‌ها.....
۲۴۹	۲-۲-۴. نحوه تشخیص ضبط‌های راجح.....
۲۵۰	۳-۲-۴. روش نام‌گذاری نسخه‌ها در این تصحیح.....

- ۲۵۰..... ۴-۲-۴. روش گزارش اختلافات نسخ در پانویس.
- ۲۵۱..... ۴-۲-۵. روش گزارش املائی کلمات.....
- ۲۵۱..... ۴-۳-۳. نسخه‌های منظومه شیرین و خسرو.....
- ۲۵۱..... ۴-۳-۱. نسخه‌های موجود در ایران.....
- ۲۵۵..... ۴-۳-۲. نسخه‌های گردآورده شده برای این پژوهش و نام اختصاری آنها.....
- ۲۶۱..... ۴-۴. تبارشناسی نسخه‌های گردآورده و گزینش نسخه‌های مورد استفاده.....
- ۲۷۱..... ۴-۵. معرفی نسخه‌های استفاده شده در این تصحیح بر اساس تبار آنها.....
- ۲۷۱..... [الف.۱]. نسخه شماره ۱۳۱۴۶ کتابخانه مجلس: کهن‌ترین نسخه خمسه (مکتوب ۷۵۵ ق).....
- ۲۸۹..... [الف.۲]. نسخه شماره ۵۵. ادب فارسی طلعت از دارالکتب مصر (کتابت ۷۵۶ ق).....
- ۲۹۱..... [الف.۳]. نسخه شماره ۲۱۷۹ انستیتوی ابوریحان بیرونی تاشکند (کتابت ۷۵۶ ق).....
- ۲۹۶..... [ج.۲]. نسخه شماره ۹۲۱ کتابخانه مجلس شورا مکتوب به سال ۷۱۴، ۸۲۴، ۹۰۱.....
- ۲۹۹..... [ب.۱]. نسخه شماره ۱۳۲۱۴ OR کتابخانه ملی بریتانیا (کتابت ۸۰۱ ق).....
- ۳۱۰..... [ب.۲]. نسخه شماره ۲۹۷۸ کتابخانه ملی ایران (کتابت ۸۰۲ ق).....
- ۳۱۱..... [ب.۳]. نسخه شماره ۳۵۵۳۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابت: پیش از ۸۱۱ ق).....
- ۳۱۴..... [ب.۴]. نسخه شماره ۱۱۸۸۰ کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم (مکتوب به ۸۱۱ ق).....
- ۳۱۶..... [ب.۶]. نسخه شماره ۵-۱۲۴۹۹ کتابخانه ملی ایران (مکتوب به ۸۲۴ ق).....
- ۳۱۷..... [د.۱۰]. نسخه شماره ۵-۱۴۹۴۴ کتابخانه ملی ایران (مکتوب به ۱۰۲۷ و تصحیح شده در ۱۳۷۳).....
- ۳۱۷..... [س.۱]. نسخه چاپ سنگی دانشگاه علیگر هندوستان (چاپ ۱۹۲۷ م).....
- ۳۲۴..... [س.۲]. نسخه چاپ آکادمی علوم شوروی سابق (مسکو، ۱۹۶۱).....
- ۳۳۳..... ۴-۶. متن انتقادی منظومه شیرین و خسرو، اثر امیر خسرو دهلوی.....
- ۳۳۳..... کتاب شیرین و خسرو.....
- ۳۳۵..... توحید احدی که از ترکیب دو حرف کاف و نون تفسیر خلق الزوجین واضح گردانید.....
- ۳۳۹..... مناجات.....
- ۳۴۲..... نعت شکافنده قمر و شکننده مَصف بدر.....
- ۳۴۵..... صفت معراج شهسوار براق.....
- ۳۴۸..... مدح شیخ شیوخ الاسلام.....
- ۳۵۱..... مدح ذات محیط فیض پادشاه ربع مسکون.....
- ۳۵۵..... خطاب زمین‌بوس.....
- ۳۵۹..... گفتار در وضع این مریم مسیح‌زای.....
- ۳۶۱..... حکایت کلاهدوز.....
- ۳۶۵..... در بیان حقیقت عالم.....
- ۳۶۹..... در فضیلت عشق.....
- ۳۷۰..... حکایت وفات محمود در وفای ایاز.....
- ۳۷۲..... پند دادن فرزند مسعود را، اسعده الله،.....
- ۳۷۷..... طبق‌پوش برداشتن از حلوای شیرین و خسرو.....
- ۳۸۰..... گفتار در کند شدن بلارک شاهی خسرو و چیره شدن شمشیر چوبین بر وی.....
- ۳۸۵..... پرواز نمودن پرویز شاهین‌وار سوی کوه ارمن.....
- ۳۹۲..... شکاف کردن خسرو به پختگی ریش را و بر امید مرهم شیرین سر جراحت برداشتن و راحت یافتن.....
- ۳۹۸..... عزیمت کردن خسرو از شیرین پری‌وش سوی دیولاخ روم.....
- ۴۰۲..... دل دادن قیصر خسرو بی‌دل را و جگرگوشه خویش بدو تسلیم کردن.....
- ۴۰۷..... پریدن پرویز از جناح لشکر چوبین.....
- ۴۱۱..... نشستن خسرو در بزم دریاوش.....

- برشکستن خسرو از نخل مریم و خفتن آن نخل از بادهای حوادث در خاک ۴۱۵
- صفت شب مشک‌فام و مطایبه خسرو با شیرین ۴۱۸
- عقد فرمودن خسرو و شیرین دل‌بستگان را به دل‌بندان ۴۲۷
- پاسخ شیرین به خسرو ۴۲۹
- رفتن خسرو در سواد دشت از صفرای شیرین ۴۳۳
- نشستن خسرو بر شبدیز و عنان سودا به خریداری شکر گشادن و در سپاهان رفتن ۴۳۹
- غزل گفتن شکر ۴۴۳
- مهمان شدن خسرو در خوزستان شکر ۴۴۶
- در شیشه کردن خسرو شکر جوشیده مزاج را ۴۴۹
- خبر یافتن شیرین بی‌خبر از آلوده شدن خسرو به شکر ۴۵۱
- افروختن شمع ضیافت فرهاد را شبانگاه و روشن کردن حال فرهاد از فراق ۴۵۶
- تیز کردن فرهاد تیشه پولاد را بر سنگ ۴۶۰
- خسته شدن جگر فرهاد از نمک شیرین ۴۶۲
- حکایت مردی که از فال باژگونه لاف زد و زبان خار را بر خود دندان مار گرفت و گزیده شد ۴۶۵
- شنیدن خسرو آوازهای ناله فرهاد از ارمن در سپاهان ۴۶۶
- عتاب‌نامه خسرو سوی شیرین ۴۷۰
- جواب روان کردن شیرین سوی خسرو ۴۷۶
- آهنگ خسرو از سپاهان سوی عرصه شیرین ۴۸۲
- پوشیدن خسرو لباس شبانان و پوشیده در دامان کوه رفتن ۴۸۵
- اشتعال کردن خسرو زنگی دوداندود را که روی در فرهاد آرد ۴۹۱
- تلخ گشتن عیش شیرین از تلخی جان دادن فرهاد ۴۹۶
- حکایت ریش پالان کردن پالان‌گر و خندیدن خر ۴۹۷
- سریع‌السیر شدن ماه‌سامان هلال‌قامت سوی شهر سپاهان ۴۹۹
- رجعت کردن ماه‌سامان ۵۰۷
- صفت شب ظالم فراق ۵۱۰
- صفت جهانگیری سلطان بهار و عدل او در لیل و نهار ۵۱۷
- سرکه ریختن خسرو از عتاب ترش بر شیرین و خوش ترش گشتن شیرین ۵۲۲
- پاسخ گفتن شیرین خسرو را ۵۲۴
- پاسخ دادن خسرو به شیرین ۵۲۷
- پاسخ گفتن شیرین به خسرو ۵۳۰
- پاسخ دادن خسرو به شیرین ۵۳۳
- پاسخ دادن شیرین خسرو را ۵۳۶
- پاسخ دادن خسرو شیرین را ۵۴۰
- پاسخ گفتن شیرین خسرو را ۵۴۴
- فرو دوییدن شیرین پالوده و پخته از صحن بام سوی طبق در ۵۴۸
- سرود گفتن باربد از زبان خسرو ۵۵۰
- سرود گفتن نکیسا از زبان شیرین ۵۵۳
- سرود گفتن باربد از زبان خسرو ۵۵۶
- سرود گفتن نکیسا از زبان شیرین ۵۵۹
- سرود گفتن باربد از زبان خسرو ۵۶۲
- سرود گفتن نکیسا از زبان شیرین ۵۶۵
- گفتار در شکرریز عروسی شیرین با خسرو ۵۶۸
- طیبت کردن خسرو با گلرخ خویش ۵۷۴

دریافتن خسرو میوه شیرین را به کام خویش و برخورداری تمام گرفتن.....	۵۷۹
مجلس آراستن خسرو با ندیمان.....	۵۸۵
حکایت مردی که از نیروی همت دمی از سینه برآورد و درختی را از بیخ برکند.....	۶۰۳
داستان سگ‌رویی شیرویه با پدر.....	۶۰۶
خزان شدن باغیان در باغ خسرو و شجره بلند بالش نامی را برانداختن.....	۶۱۱
در تمام شدن آرایش این کاغذ که حلوی شیرین خسرو درکشیده آمده است.....	۶۱۸
فصل پنجم. توضیح ابیات مشکل.....	۶۲۳
۱-۵. درباره ابیات مشکل منظومه.....	۶۲۵
۲-۵. روش انتخاب و توضیح ابیات.....	۶۲۷
۱-۲-۵. مناط انتخاب ابیات.....	۶۲۷
۲-۲-۵. مناط تحقیق در معنی ابیات و روش گزارش آن‌ها.....	۶۲۸
۳-۵. اسباب بی‌معنایی یا دیریابی معنای ابیات.....	۶۲۸
۱-۳-۵. اشتباه کاتبان.....	۶۲۸
۲-۳-۵. حذف به قرینه معنوی یا لفظی دور از ذهن.....	۶۳۰
۳-۳-۵. کاربرد کلمات در معنای عرفی دوران شاعر.....	۶۳۱
۴-۳-۵. لزوم آشنایی با علوم دیگر.....	۶۳۳
۵-۳-۵. کاربرد برخی کلمات کم‌کاربرد یا نامأنوس.....	۶۳۳
۶-۳-۵. اشکالات مربوط به دستور خط و املا.....	۶۳۳
۷-۳-۵. لزوم آشنایی با فرهنگ و رسوم و عادات دوره شاعر.....	۶۳۵
۴-۵. توضیحی بر ابیات برگزیده.....	۶۳۶
پیوست‌ها.....	۶۹۱
۱. مقاله شرق‌شناس برجسته: غضنفر علی‌یف.....	۶۹۳
۲. ترجمه روسی مقدمه منظومه شیرین و خسرو به قلم غضنفر علی‌یف.....	۷۰۷
کتابنامه (منابع و مأخذ).....	۷۱۷

فهرست شکل‌ها، جدول‌ها، نمودارها

شکل ۱-۱. نگارش‌های مختلف نام امیرخسرو دهلوی برای جستجوهای اینترنتی.....	۱۳
جدول ۱-۲. بررسی نقل‌های تذکره خیرالبیان درباره امیرخسرو.....	۲۱
جدول ۲-۲. سالشمار گزیده وقایع تاریخی از قرن شش تا هشت هجری و زندگی امیرخسرو.....	۲۷
شکل ۱-۲. متن کتیبه مقبره امیرخسرو در دهلی.....	۴۲
جدول ۳-۲. نام و سال ولادت فرزندان امیرخسرو.....	۵۲
نمودار ۱-۲. خاندان امیر لاجین و فرزندان امیرخسرو.....	۵۶
جدول ۴-۲. پادشاهان دهلی هم‌عصر امیرخسرو و مدت حضور او در دوره و دربار آنان.....	۶۱
نمودار ۲-۲. سلسله اقطاب چشتیه تا امیرخسرو.....	۱۴۵
شکل ۲-۲. تصویر نسخه رساله در مصطلحات موسیقی.....	۱۶۳
شکل ۱-۳. تصویر صفحات عنوان و اعلان و فهرست چاپ سوم کتاب تذکره الکاملین و تصویر چاپ اول و دوم کتاب حیات خسرو اثر محمدسعید احمد مارهروی در ۱۹۰۳ و ۱۹۰۹.....	۱۶۹
شکل ۲-۳. تصویر کتاب شبلی نعمانی با دو نام مختلف.....	۱۶۹
شکل ۳-۳. تصویر صفحه عنوان متن اصلی و ترجمه کتاب‌های محمد حبیب و وحیدمیرزا.....	۱۷۰
شکل ۴-۳. کتاب‌های خالق باری و کلیات عناصر دواوین خسرو نخستین آثار چاپ شده در قرن ۱۹ میلادی در مطبعه منشی نول‌کشور هستند.....	۱۷۱
شکل ۵-۳. صفحات عنوان کتاب‌های مطلع الانوار، هشت بهشت، و مجنون لیلی چاپ منشی نول‌کشور... ۱۷۲	۱۷۲

- شکل ۳-۶. تصویر صفحه عنوان کتاب‌های افضل الفوائد، مطلع الانوار، نامه اسکندری چاپ دهلی..... ۱۷۳
- شکل ۳-۷. تبصره کارروایی ترتیب کلیات امیر خسرو..... ۱۷۳
- شکل ۳-۸. صفحات عنوان خمسه امیر خسرو دهلوی چاپ سنگی دانشگاه علیگر هند..... ۱۷۴
- شکل ۳-۹. شاندر کیگل و نسخه دستخط و چاپی مقاله او درباره امیر خسرو به زبان مجاری و مقاله دیگر او با عنوان امیر خسرو بزرگ‌ترین شاعر هند..... ۱۷۵
- شکل ۳-۱۰. تصویر صفحات عنوان خمسه امیر خسرو به تصحیح دانشمندان شوروی سابق..... ۱۸۱
- شکل ۳-۱۱. تصویر جلد و صفحه عنوان آثار منتشر شده در افغانستان درباره امیر خسرو..... ۱۸۳
- شکل ۳-۱۲. صفحاتی از پژوهش‌های خسروشناسی محققان ایرانی..... ۱۸۵
- شکل ۳-۱۳. صفحه نخست و آخر کتاب قران السعدین به خط میرزا آقا کمره‌ای..... ۱۸۶
- شکل ۳-۱۴. صفحه نخست دیوان امیر خسرو با تصحیح م. درویش و صفحه عنوان و شناسنامه خمسه امیر خسرو با تصحیح امیر احمد اشرفی..... ۱۸۸
- شکل ۳-۱۵. یادداشت‌های وثوق آشتیانی بر نسخه خطی مصحح خمسه امیر خسرو..... ۱۸۹
- جدول ۳-۱. مقایسه متن سه کتاب افضل الفوائد، فوائد الفؤاد، راحت القلوب..... ۲۰۳
- نمودار ۳-۱. تراکم تاریخی نسخه‌های خمسه نظامی و امیر خسرو از سال ۵۷۰ ق تا ۱۴۰۰ ق..... ۲۲۰
- نمودار ۴-۱. رابطه منوسکریبت و کودکس..... ۲۴۲
- جدول ۴-۱. انواع تصحیح بر اساس سبب فاعلی..... ۲۴۴
- جدول ۴-۲. انواع تصحیح بر اساس سبب مادی..... ۲۴۶
- جدول ۴-۳. انواع اختلاف در نسخ خطی..... ۲۴۸
- جدول ۴-۴. نسخه‌های موجود در ایران از منظومه شیرین و خسرو بر اساس فهرست فنخا..... ۲۵۱
- نمودار ۴-۲. تعداد نسخه‌های موجود از خمسه و کلیات و شیرین و خسرو در فنخا..... ۲۵۵
- نمودار ۴-۳. آمار نسخه‌های منظومه شیرین و خسرو در ایران بر اساس فهرست فنخا..... ۲۵۵
- جدول ۴-۵. نسخه‌های گردآوری شده از منظومه شیرین و خسرو برای این پژوهش..... ۲۵۶
- نمودار ۴-۴. شجره‌نامه نسخ مفروض A, B, C, D, E, F, G, H, I, J..... ۲۶۳
- جدول ۴-۶. تبار نسخه‌های استفاده شده در این تصحیح..... ۲۷۱
- شکل ۴-۱. برگه اطلاعات کتابخانه مجلس و برچسب خطی فهرست نشده..... ۲۷۲
- شکل ۴-۲. نقطه‌های کنار سطرها..... ۲۷۴
- شکل ۴-۳. اعداد ۲ و ۴ در فضای عنوان‌ها..... ۲۷۵
- شکل ۴-۴. ترقیمه تاریخ‌دار مطلع الانوار..... ۲۷۶
- شکل ۴-۵. ترقیمه شیرین و خسرو..... ۲۷۶
- شکل ۴-۶. ترقیمه مجنون و لیلی..... ۲۷۷
- شکل ۴-۷. مقایسه خط مصراع‌های مشابه از نسخه مجلس (راست) و نسخه دارالکتب (چپ)..... ۲۷۸
- شکل ۴-۸. خط دو نسخه از خمسه نظامی مکتوب به ۷۶۳ و ۷۷۶ ق..... ۲۷۸
- شکل ۴-۹. طرز نگارش دال و ذال در نسخه حاضر..... ۲۷۹
- شکل ۴-۱۰. طرز نگارش حروف را و زا..... ۲۷۹
- شکل ۴-۱۱. طرز نگارش حرف ها..... ۲۷۹
- شکل ۴-۱۲. نحوه نگارش انواع یا در نسخه حاضر..... ۲۸۰
- شکل ۴-۱۳. مهر موجود در نسخه کتابخانه ملی در وسط. مهرهای موجود در نسخه در کنار..... ۲۸۰
- شکل ۴-۱۴. مهر با سجع کمال غیاث فارسی..... ۲۸۱
- شکل ۴-۱۵. جلد و آستر جلد نسخه ۷۵۵..... ۲۸۲
- شکل ۴-۱۶. مینیاتورهای صفحه ۷۶-۷۷..... ۲۸۴
- شکل ۴-۱۷. نگاره صفحه ۱۴۹..... ۲۸۵
- شکل ۴-۱۸. نگاره مزدوج صفحات ۱۶۲-۱۶۳..... ۲۸۶
- شکل ۴-۱۹. سرلوح مزدوج آغاز نسخه..... ۲۸۷

- شکل ۴-۲۰. سرلوح‌های دو منظومه شیرین و خسرو و مجنون و لیلی. ۲۸۸
- شکل ۴-۲۱. صفحه نخست و صفحه آخر و ترقیمه نسخه دارالکتب مصر. ۲۹۰
- شکل ۴-۲۲. نسخه ۲۱۷۹ تاشکند. ۲۹۲
- شکل ۴-۲۳. ترقیمه منظومه شیرین و خسرو. ۲۹۲
- شکل ۴-۲۴. ترقیمه نسخه ش ۹۲۱ و تاریخ دستکاری شده آن. ۲۹۷
- شکل ۴-۲۵. صفحه آغاز نسخه با سرلوح و خط تازه؛ سرلوح و خط بخش کهنه‌نویس نسخه. ۲۹۸
- شکل ۴-۲۶. سرلوح‌های نسخه ۹۲۱ مجلس شورا. ۲۹۹
- شکل ۴-۲۷. کهن‌ترین گزیده خمسه امیرخسرو به انتخاب نظام الدین شامی متعلق به کتابخانه بریتانیا. ۳۰۹
- شکل ۴-۲۸. مثنوی‌های مطلع الانوار و شیرین و خسرو نسخه مکتوب ۸۰۲ کتابخانه ملی ایران. ۳۱۰
- شکل ۴-۲۹. تصویر جلد، صفحات دارای یادداشت و مهر از نسخه [ب.۳] مجلس شورا. ۳۱۳
- شکل ۴-۳۰. صفحه نخست و آخر منظومه شیرین و خسرو. نسخه ۸۱۱ مرعشی و نسخه مجلس. ۳۱۵
- شکل ۴-۳۱. صفحه نخست و آخر از نسخه [ب.۶] کتابخانه ملی ایران، مکتوب به ۸۲۴ ق. ۳۱۶
- شکل ۴-۳۲. بخشی از مقدمه مقتدی خان شروانی درباره مصحح شیرین و خسرو. ۳۱۸
- شکل ۴-۳۳. ذکر نسخه‌های مورد استفاده در نسخه علیگر در پانویس صفحه اول منظومه. ۳۲۱
- شکل ۴-۳۴. تکرار نسخه‌بدل‌ها در متن. ۳۲۲
- شکل ۴-۳۵. تصویر معرفی نسخه‌های مورد استفاده در تصحیح؛ صفحه آخر مثنوی شیرین و خسرو از نسخه ل ۱ که مکتوب به ۹۲۳ قمری است؛ تصویر برگه اطلاعات نسخه که آن را 386 dorn معرفی می‌کند. ۳۲۷
- شکل ۴-۳۶. مقایسه نسخه ل ۱ و متن تصحیح شده مسکو. ۳۳۱

پیشگفتار

بیست و سه سال پیش، وقتی کار بر خمسه امیر خسرو را آغاز کردم، چه کس می‌پنداشت روزی موضوع رساله‌ام برای پایان دوره تحصیلات دانشگاهی منظومه‌ای دیگر از خمسه او باشد. آن روزها حتی دانشجوی ادبیات نیز نبودم. تازه شش سال بعد، یکسال پس از انتشار مجنون و لیلی، بود که دوره کارشناسی ادبیات را در دانشگاه آغاز کردم.

در آغاز، با بدبینانه‌ترین پیش‌بینی‌ها گمان می‌کردم در عرض پنج سال تصحیح خمسه را به پایان می‌برم و به تصحیح پنج گنج نظامی بازمی‌گردم که نقطه آغاز این ماجرا بود، اما سال‌ها از پس هم گذشتند و در پنجمین آن‌ها، تنها منظومه مجنون و لیلی به انجام رسیده بود. امروز هم که این سطرها را می‌نویسم وارد پنجمین سالی می‌شوم که پژوهش در شیرین و خسرو را آغازیده‌ام. از مساعدت بخت و یمن این رساله «بنیاد امیر خسرو دهلوی» را با یاری برخی دوستان و استادان تأسیس کرده‌ایم تا مجموعه آثار خسرو و دیگر خمسه‌سرایان با همکاری عده‌ای از پژوهشگران مشتاق تصحیح و به چاپ سپرده شود. چه وقت و در چه روزی این اندیشه‌ها به ثمر خواهد رسید، خدا آگاه است.

این وقفه‌های طولانی در کار، البته بی‌حکمت نبود. در خلال این سال‌ها، روزگار آثار دیگری پیش چشم نهاد که از قضا همگی در زمره آثار به‌جامانده از پارسی‌گویان شبه‌قاره هند یا اقالیم نزدیک بدان بودند. در حوزه پزشکی به آثار حکیم اعظم خان دهلوی و حکیم محمد اکبر شاه ارزانی دهلوی و حکیم سید محمدحسین عقیلی شیرازی و حکیم محمد صالح هروی و محمد بن محمود چغمینی خوارزمی گذارم افتاد؛ در موسیقی تصحیح رساله کرامیه دوره سفرچی و رساله موسیقی سیف‌الدین غزنوی نصیبم شد و در هیئت و نجوم به فارسی هیئت ملاعلی قوشچی رسیدم.

سال‌های سرآمده و آثار نورسیده آموزگاران کهنه‌کار بودند. اندکی از بسیار آنان را با درافتادن گره‌ها و یافتن پرسش‌هایی تجربه کردم و هر بار تردیدم در کاستی‌های روشی و بینشی موجود در حوزه تصحیح بیشتر شد. بیش خواندم و کم آموختم تا اینکه روزی از روزها، نامیدانه دیدم «خانه‌ام ابری است، وز فراز گردنه/ خرد و خراب و مست/ باد می‌پیچد». شب‌های طولانی به اندیشه درباره فقر نظری موجود در حوزه تصحیح و طرح پرسش‌های بی‌جواب در آن باب گذشت و آزمودن راه‌های مختلف برای آنچه گمان می‌کردم بهتر است و شایسته است چنان باشد. به وقت تصحیح کتاب قوانین الاصول میرزای قمی موانعی بس سخت پیدا آمدند. آن کار بسان بسیاری کارهای دیگر هنوز ناتمام مانده است، اما بخشی از آن پرسش‌ها به پاسخ رسیده. در نیر اعظم حکیم اعظم خان و تصحیح و ترجمه قانونچه چغمینی موانعی از نوع دیگر پدید آمد و در مفرح القلوب بخش مهم‌تری از آن رو نمود. از این روست که روزهای رفته و آثار نورسیده را معلمان خود می‌خوانم.

آشنایی اتفاقی‌ام با دانش کودیکولوژی، که ره‌آورد دوستی با سید محمدحسین مرعشی گرامی بود، پندارهای کهنه‌ام در مبانی تصحیح را فرو ریخت و دانش تصحیح آن‌گونه که آموخته و آموده بودم «کان صرخاً من خیالِ فہوی»^۱ شد. سرانجام، روشن شد که راه چاره در اندیشیدن و آزمودن‌های اتفاقی نیست، بلکه به تجربه عملی و دست زدن به آزمونی بزرگ است. برای این کار نیازمند اثری بودم که هم نسخه‌های فراوان داشته باشد و هم من آن را تا حدی بشناسم. همراهی قدیمی با امیرخسرو از این منظر فرصتی کمیاب بود. از این رو، در همان هفته‌های آغازین شروع تحصیل در دوره دکتری تصحیح آن را پیشنهاد کردم و به لطف استادان و مدیران پژوهشگاه با آن موافقت شد. پس از آن، کمتر روزی بوده است که همه یا بخشی از آن به پژوهش در این موضوع نگذشته باشد. هرچند گمان نمی‌کردم موضوعی سهل برگزیده باشم، چنین می‌پنداشتم که به آسانی از عهده آن برمی‌آیم، اما مشکل از پس مشکل افتاد و گره بر گره برآمد. مهم‌ترین مسئله در فرایند انجام این پژوهش طراحی روش مناسب برای سامان دادن به بخش‌های مختلف آن بود و گردآوردن نسخه‌های خطی پرشمار و آثار خسروپژوهان دیگر که اغلب به زبان‌های غیرفارسی بودند. دیدگانم که سال‌ها شریک ناتوانی آن‌هایم برای این حجم از کار یاری نمی‌کرد. بیماری‌ها، گرفتاری‌های زندگی، و غم نان و مسکن که سودای اندیشیدن به آزادی و آزادگی را چون خرما می‌بر نخیل از سرانگشتان احساس ما دور کرده مجتهد گشتند و گلوگیر شدند. برخی شب‌ها می‌شنیدم انگار که صدایی با دلم می‌گفت: «بیکار کسی تو با چنین کار/ بی یار بهی تو با چنین یار». پیش‌روان کارآموده نیز به ملامت می‌فرمودند: «رها کن که کس سیاه و سپید تو نمی‌خواند»... با خود گفتم: «کوشش بیهوده به از مردگی»؛ «کشتی در آب را از دو برون حال نیست/ یا همه سود ای حکیم یا همه درباختن». آن کوشش بیهوده حاصلش بضاعت مزجاتی است که اینک تقدیم داشته‌ام.

حکایت کوتاه کنم که ذی‌المقدمه این نوشتار به قدر کافی طولانی است. همین اندازه باید بگویم که این پژوهش آرزومند رسیدن به «نوری، مه‌ری، لبخندی» بود. رسید یا نرسید، نمی‌دانم. برای همین، مدعی درانداختن طرحی نو یا رساندن باری به منزل - نه در حوزه خسروشناسی و نه در حوزه تصحیح - نیست؛ شوق مصحح جوانی است که دیروزها به کاری روی آورده بود و در میان‌سالی وام آن را به دوش می‌کشید و حال نیز معترف است که «کشم وفای تو تا عمر باشدم هرچند/ وفا نمی‌کند این عمرها وفای تو را».

این نوشتار نه رساله دکتری این بنده، که تعهدی به انجام کاری بر زمین مانده است. امید است استادان گرامی از سر مهر بدین دفتر بنگرند و از کمی و کوتاهی آن چشم ببوشند. نیز امید است که ایزدخدای این نامه را سیاه می‌پسچاند «یومَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجَلِ لِلْكَتَبِ»^۲.

تهران - آبان‌ماه سال ۱۳۹۹

در خلال روزهای سخت وبای عالم‌گیر کرونا

۱. از ابراهیم ناجی، شاعر مصری، است که با صدای کوکب شرق، ام‌کلثوم، در «الاطلال» جاودانه شده است: قصری از رویا بود که فرو ریخت.

۲. انبیاء، ۱۰۴: روزی که آسمان را همچون طومار درهم می‌پسچیم.

فصل اول
کلیات طرح تحقیق

۱-۱. مسئله پژوهش

- پنج گنج امیر خسرو اولین نظیره‌گویی در زبان فارسی در استقبال از نظامی گنجوی است که به فاصله حدود یک قرن پس از تألیف *خمسه نظامی* پدید آمده است. ارائه تصحیحی انتقادی از منظومه *شیرین و خسرو* که دومین اثر این مجموعه است و به سال ۶۹۸ ق. سروده شده با تکیه بر نسخ خطی تازه نخستین مسئله این پژوهش است. دو تصحیح پیشین این منظومه که در سال‌های ۱۹۲۷ و ۱۹۶۱ در هند و شوروی به انجام رسیده، چنانکه بدان پرداخته خواهد شد، مغشوش و فاقد اعتبار کافی است و ارائه تصحیحی تازه از این اثر را ضروری می‌سازد.

- منظومه *شیرین و خسرو* اثری است با ۴۱۲۴ بیت که به بازگویی داستان عشق خسرو پرویز (پادشاه دوره ساسانی) و *شیرین* پرداخته است. خط کلی داستان در *شاهنامه* فردوسی، *خسرو و شیرین* نظامی، و *شیرین و خسرو* امیر خسرو تقریباً یکی است، ولی طبیعتاً تفاوت‌هایی نیز دارد. بررسی این تفاوت‌ها به درک بهتر اندیشه امیر خسرو یاری می‌رساند، به‌ویژه اینکه بخشی از این تغییرات در منظومه امیر خسرو متأثر از فرهنگ هندوستان و بینش اخلاق‌مدار شاعر است.

- شرح ابیات مشکل و توضیح معنی برخی ابیات برای فهم درست منظومه اهمیت دارد. برخی واژگان و ترکیبات تازه نیز در این منظومه به چشم می‌خورد.

- زندگی و احوال و آثار امیر خسرو در منابع مختلف به شکل‌های گوناگون و گاه اشتباه ثبت شده است. تحقیق در این باره نیز یکی دیگر از مسائل این پژوهش است، خاصه آنکه در زبان فارسی درباره این شاعر نامور هند اثر جامع و متقنی نوشته نشده است.

۱-۲. موضوع پژوهش

موضوع این پژوهش تصحیح منظومه *شیرین و خسرو* امیر خسرو دهلوی، شرح مشکلات آن، و تحقیق در احوال و آثار این شاعر پرآوازه هندی است.

۱-۳. روش پژوهش

از آنجا که این پژوهش به تصحیح اثری متعلق به قرن هفتم هجری نظر دارد و درباره شاعر همین اثر و برخی موضوعات تاریخی مرتبط دیگر سخن می‌گوید، گذشته‌نگر و تاریخی محسوب می‌گردد و به طور طبیعی، روش انجام آن کتابخانه‌ای خواهد بود.

در پژوهش‌های تاریخی باید به کمیت و کیفیت منابع، روش و بینش حاکم بر نگارش آن‌ها، اصالت و اعتبار آن‌ها، و مواردی از این دست دقت گردد.

یکی از دغدغه‌های اصلی این پژوهش یافتن روش (متد)^۱ مناسب برای انجام درست کار در بخش‌های مختلف است که در ابتدای هر مبحث بدان اشاره شده است.

۱-۴. قلمرو پژوهش

الف. قلمرو مکانی

- ایران دوره ساسانی در زمان پادشاهی خسرو پرویز

- شبه‌قاره هند در قرن هفت و هشت هجری (دوره ممالیک، خلجیان و تغلق‌شاهیان)

ب) قلمرو زمانی

- ایران پیش از اسلام در دوره پادشاهی خسرو پرویز.

- قرن شش تا هشت هجری (سال‌های ۵۹۸-۷۰۱ ق. از آغاز نگارش خمسه نظامی گنجوی تا پایان یافتن خمسه امیر خسرو)

ج) قلمرو موضوعی

- تاریخ دوره ساسانی، تاریخ ایران و هند در خلال قرن شش تا هشت، ادبیات غنایی، خمسه‌سرایی.

۱-۵. اهمیت پژوهش

- بخشی از میراث ادبی زبان فارسی به صورت نسخ خطی باقی مانده و تاکنون یا تصحیح نشده یا تصحیح مناسبی نداشته است. تصحیح یک اثر ادبی در واقع پژوهشی بنیادین است که با فراهم آوردن یک متن منقح راه را برای گسترش پژوهش‌های زبانی، ادبی، سبک‌شناختی، تاریخی، روان‌شناختی،

۱. واژه متد method که جزء اصلی در کلمه متدلوژی است از قرن ۱۵ م به زبان انگلیسی راه یافته و در ابتدا به معنی روشی منظم و دقیق برای درمان بیماری بوده است. این واژه برگرفته از methodus لاتین به معنی روش آموزش یا روش انجام دادن یک کار، و نیز واژه یونانی methodos به معنی تحقیق علمی و روش تحقیق است. این کلمه از دو جزء meta به معنی تعقیب و جستجو و hodos به معنی راه، روش، و سیستم ساخته شده است. در مجموع، متد به معنی راه انجام یک کار با نظم و دقت است. (Harper, 2017: method) خود واژه متدلوژی که از سال ۱۸۰۰ و از واژه méthodologie فرانسه یا مستقیماً از کلمه لاتین آن به زبان انگلیسی راه یافته، شاخه‌ای از علم منطق عملی است که نشان می‌دهد چگونه اصول منطقی انتزاعی برای تولید دانش به کار گرفته می‌شوند (Harper, 2017: methodology). به بیان ساده‌تر، روش‌شناسی یا متدلوژی دانشی است که به شناخت روش‌های منطقی مناسب برای تحقیق در موضوعات مختلف و نیز «اصول عمومی شکل‌گیری دانش و نظام اصول و نحوه انجام دادن تجربیات و بررسی‌ها در هر یک از شاخه‌های دانش می‌پردازد». (قدیمی‌فیداری، ۱۳۹۴: ۳۲۳)

جامعه‌شناختی، بوم‌شناختی، و... می‌گشاید. متأسفانه فقر نظری موجود در حوزه تصحیح سبب شده پژوهشی بدین حد از اهمیت، در نظر بسیاری از اهل فرهنگ، کاری فاقد مسئله پژوهش و نتیجه و... به شمار آید و در ردیف خدمات پژوهشی قرار داده شود.

- امیرخسرو دهلوی بزرگ‌ترین شاعر پارسی‌گوی شبه‌قاره هند است که آثار بسیاری از او بر جای مانده است. با این حال، پژوهش‌های ایرانی درباره احوال و آثار این شخصیت انگشت‌شمار است. تصحیح متن شیرین و خسرو بر اساس نسخه‌هایی تازه گامی در راه معرفی این شخصیت و نمونه‌ای از حضور تاریخی ادبیات فارسی در هند است.

- امیرخسرو به قول ذبیح‌الله صفا پل میان سبک عراقی و سبک هندی است. ساده‌نویسی و به قول خودش «زلال‌گویی» ویژگی مهم شعر اوست.

- رفع ابهام از ابیات مشکل و توضیح موضوعاتی که او در آثارش به آن‌ها اشاره کرده نیز مهم به نظر می‌رسد.

- ارائه زندگی‌نامه‌ای متقن از امیرخسرو و معرفی آثار وی نیز ضروری است.

۱-۶. اهداف پژوهش

- ارائه تصحیحی علمی و انتقادی از منظومه شیرین و خسرو بر اساس نسخه‌های تازه؛

- توضیح و ابهام‌زدایی از ابیات مشکل موجود در منظومه؛

- تحقیق در احوال و آثار امیرخسرو دهلوی.

۱-۷. کاربردهای پژوهش

این پژوهش می‌تواند در تحقیقات دیگری که مبتنی بر متن تصحیح شده یک اثر است مورد استفاده قرار گیرد؛ مثلاً پژوهش‌های سبک‌شناختی، و... .

۱-۸. نوع پژوهش

بنیادین.

۱-۹. پرسش‌های پژوهش

- چه اشکالی بر دو تصحیح پیشین منظومه شیرین و خسرو وارد است که تصحیح دوباره آن را ضروری می‌سازد؟

- تذکره‌ها و تراجم چه اندازه در ثبت و ضبط احوال امیرخسرو خطا کرده یا آن را به افسانه آمیخته‌اند؟

- حضور امیرخسرو در هندوستان بر روایت او از داستان شیرین و خسرو چه اثری داشته است؟

- زبان امیرخسرو در مثنوی‌های غنائی‌اش چه ویژگی‌هایی دارد؟

۱-۱۰. فرضیه‌های پژوهش

- تصحیح علیگر هند و تصحیح مسکو بر اساس تعداد اندکی از نسخ ترتیب داده شده‌اند و فاقد روش تصحیح مناسب و دارای خطاهای فاحش فنی و تصحیحی هستند.

- افسانه‌های موجود پیرامون امیرخسرو بیشتر متوجه ولادت و کودکی و مرگ اوست. اشتباهات نیز بیشتر ناظر به ذکر تاریخ‌ها و نام اشخاص و اماکن است. با بررسی منابع مختلف به دست دادن تاریخ درستی از زندگی و افکار و آثار شاعر ممکن است؛

- امیرخسرو در روایت کلی داستان به آثار نظامی و فردوسی توجه داشته و در جزئیات و پرداخت‌های دیگر، بخش‌های تازه‌ای بدان افزوده است. مثلاً در نحوه مرگ شیرین و خسرو و دفن شدن آنان با هم در یک گور که این موضوع را در *لیلی* و *مجنون* نیز تکرار کرده است و ظاهراً برداشتی است از فرهنگ هندو در عمل ساتی که زن را نیز به همراه شوی مرده‌اش می‌سوزاندند تا در آن دنیا نیز با هم باشند. به همین ترتیب، در چهارمین عنصر خواندن هوا او به فرهنگ هند توجه داشته است.

- ویژگی زبانی امیرخسرو در مثنوی‌هایش سادگی و زلالی زبان اوست. چنانکه خود در مقایسه سخنش با نظامی در *مجنون* و *لیلی* می‌گوید: «گر خود به زلال من شدی غرق/ ممکن نشدیش در میان فرق». ترکیبات تازه‌ای نیز در آثار این شاعر به چشم می‌خورد؛ مانند تعبیر زیارتخانه خاک و ...

۱-۱۱. ارزیابی فرضیه‌ها

- فرضیه نخست با بررسی و نقد دو تصحیح انجام شده در هند و شوروری سابق و گردآوری حدود ۱۳۰ نسخه خطی از منظومه *شیرین و خسرو* و به دست آمدن و معرفی چند نسخه کهن که یکی از آن‌ها کهن‌ترین دستنویس خمسه امیرخسرو در جهان الی زماننا هذا است به اثبات رسید.

- فرضیه دوم نیز با پژوهش مفصلی که انجام شد به نتیجه مطلوب رسید و آن مقدار اطلاعات قطعی که از تاریخ زندگی امیرخسرو قابل استخراج و استناد بود در این رساله ثبت گردید. منابع اولیه تاریخی مربوط به شرح حال و زندگی امیرخسرو شناسایی شد و همه افزوده‌ها و خطاهای موجود در کتب تذکره‌ها و تاریخ ادبیات اصلاح گردید.

- فرضیه سوم مربوط به مقایسه ویژگی‌های روایی و زبانی و سبکی *شیرین و خسرو* امیرخسرو با آثار نظامی و فردوسی بود. این پژوهش روشن ساخت که امیرخسرو در کلیات داستان اندکی تصرف کرده، اما در جزئیات و پرداخت‌های دیگر، بخش‌های تازه‌ای بدان افزوده است. همچنین درباره تقلید امیرخسرو از نظامی تحقیق جداگانه‌ای انجام گرفت و روشن گردید که سبب غایی دو منظومه با هم تفاوت دارند. امیرخسرو گرایشی اخلاقی در طرح این داستان دارد و نظامی به داستان‌گویی و پروردن آن نظر دارد. از این رو، طرز خسرو ساده و معانی آن آسان است، برعکس طرز نظامی که پر از استعاره و تصویرپردازی‌های بدیع است. حاصل آنکه مقایسه این دو اثر قیاس مع الفارق است و آنان که این مقایسه را انجام داده یا می‌دهند به این موضوع و تفاوت‌های منظر دو شاعر توجه نداشته‌اند. درباره

اهمیت و برتری منظومه‌های این دو شاعر نیز به فراوانی نسخه‌های خطی خمسه نظامی و امیر خسرو استناد شد. این مقایسه نشان داد که اقبال خوانندگان در طول دوران مختلف به این دو اثر قرابت دارد و این دو اثر برتری چندانی بر هم ندارند.

- درباره فرضیه چهارم نیز می‌توان گفت که ساده‌نویسی، دوری از صنایع لفظی پیچیده، استفاده از ایهام به مقدار زیاد، بهره‌گیری از فرهنگ بومی هند که رنگ محلی به شعر امیر خسرو داده است، ساخت برخی واژگان نو و استفاده از تعبیرات تازه، بخشی از این ویژگی‌های این اثر است.

۱-۱۲. روش جمع‌آوری اطلاعات

- شناسایی و گردآوری اسناد و مدارک و شواهد از میان منابع خطی و سنگی و چاپی در محورهای مختلف موضوع پژوهش به زبان‌های فارسی، عربی، هندی، اردو، ترکی، انگلیسی، روسی، مجاری، و...؛
- جستجو در فضای سایبری برای یافتن همه اطلاعات موجود درباره امیر خسرو با نگارش‌های مختلف نام شاعر (تصویر ۱) با استفاده از اصطلاحنامه (تزاروس) امیر خسرو دهلوی (2018, CERL Thesaurus)؛
- مطالعه، طبقه‌بندی و فیش‌برداری اطلاعات بر اساس تاریخ؛
- بررسی نسخه‌های خطی و صحت تاریخ کتابت آن‌ها بر اساس قواعد نسخه‌شناسی؛
- بررسی متن نسخه‌های خطی برای ارزشیابی متن و تبارشناسی آن‌ها؛
- طبقه‌بندی نسخه‌های خطی در دو گروه اصلی و کمکی و ذکر اختلافات نسخه‌های اصلی در پانویس؛
- مراجعه به متن نسخه‌های کمکی در صورت وجود اختلافات فاحش غیرقابل جمع در نسخه‌های اصلی یا برای نشان دادن تغییراتی که در طی قرن‌ها در منظومه رخ داده است.

۱-۱۳. مراحل پژوهش و نگارش رساله

برای انجام این پژوهش، کارهای زیر انجام گرفت:

۱-۱۳-۱. مرجع‌شناسی و گردآوری اسباب مادی

- به شناسایی نسخه‌های امیر خسرو از فهرست کتابخانه‌های سراسر جهان اقدام گردید و این فهرست بر اساس تاریخ مرتب شد؛
- فراهم آوردن نسخه‌های خطی در دستور کار قرار گرفت و با برخی استادان و همکاران در ایران و خارج از ایران هماهنگی‌های لازم برای این کار انجام شد؛
- همه آثار چاپی امیر خسرو و آثاری که به نحوی به او مربوط بودند (حتی فیلم‌های کوتاه و بلند و آلبوم‌های موسیقی و سخنرانی‌های مختلف) با جستجوی دقیق در کتابخانه‌های ایران و جهان شناسایی شد. بخشی از این آثار خریداری، بخشی دیگر اسکن، و بخش‌های دیگر به صورت دیجیتالی تهیه شد. البته برخی نیز به دست نیامد (مانند سریال امیر خسرو که سال‌ها پیش از تلویزیون هندوستان پخش شده است)؛

- اقدام به شناسایی آثار نظامی و دیگر خمسه‌سرایان و گردآوری نسخه‌های خطی و چاپی آن‌ها گردید؛
 - آثار مربوط به دوره ساسانیان، تاریخ هند، فرهنگ‌های لغت نوشته شده در هند در قرن هشتم هجری، آثار مربوط به طریقت چشتیه، آثار مربوط به موسیقی هند، آثار مربوط به تصحیح متن در هند و اروپا و ایران، شناسایی و گردآوری شد؛
 - همه مقالات و پایان‌نامه‌های مربوط به امیرخسرو که در دسترس بودند شناسایی و تهیه شد؛
 - نسخه‌های مورد استفاده، کتاب‌ها، و آثار مهم این حوزه پس از اصلاح رنگ و اندازه در یک یا دو نسخه چاپ عکسی شد (حدود ۵۰ اثر چاپ شده است)؛
 - اقدام به حروف‌چینی آثار امیرخسرو و نظامی گردید تا بتوان نرم‌افزاری برای جستجوی واژگان با عنوان «پنج گنج» تهیه کرد؛
 - خسروشناسان و خسروپژوهان معاصر شناسایی و در صورت لزوم با آنان مکاتبه شد.
- ۱-۱۳-۲. تدارک مقدمات پژوهش
- ابتدا متن شیرین و خسرو بر اساس نسخه چاپ مسکو حروف‌چینی و با دقت مقابله گردید؛
 - بر اساس اختلافات نسخ مندرج در پانویس نسخه مسکو، ضبط نسخه ۷۵۶ تاشکند بازسازی شد تا در صورت به دست نیامدن تصویر نسخه اصلی، بتوان از این گزارش بهره برد؛
 - متن شیرین و خسرو چاپ هند با نسخه مسکو مقابله شد؛
 - مقدمه مصحح هندی و مصحح روس ترجمه گردید؛
 - ارجاعات و پیوست‌های مصحح روس بررسی شد و گردآوری منابع آن‌ها در دستور کار قرار گرفت؛
 - متن هر دو تصحیح به طور کامل بررسی و نقد شد تا اعتبار کار آن‌ها روشن باشد؛
 - فهرستی از ابیات مشکل و لغات تازه یا ناآشنا یا تعبیرات موجود در کتاب تهیه شد. برای این کار از نظر استادان راهنما و مشاور و دیگر همکاران خسروپژوه یا مصحح استفاده شد؛
 - مطالعه آثار گرد آمده به زبان‌های اردو، فارسی، انگلیسی، به منظور نگارش تاریخ زندگی امیرخسرو آغاز گردید. شناسایی منابع این پژوهش‌ها و روش تاریخ‌نگاری این آثار مد نظر قرار گرفت؛
 - پژوهشی در روش‌های تصحیح متن بر اساس آثار موجود به زبان انگلیسی انجام گرفت؛
 - برای استفاده از منابع موجود به زبان روسی، به آموختن این زبان اقدام شد که نتیجه آن ترجمه مقاله‌ای درباره زندگی و آثار علمی مصحح روس منظومه شیرین و خسرو و یکی از کتاب‌های او به نام *تم‌ها و سوره‌های نظامی گنجوی و اثر آن بر ادبیات ملل مشرق^۲ بود؛*